

Тема 8. Розвиток психології в ХІХ ст.

План:

1. Загальна характеристика психології ХІХ ст..
2. Розвиток асоціативної психології в ХІХ ст
3. Становлення експериментальної психології: дослідження Г.Т. Фехнера, Е. Г. Вебера, Г. Гельмгольца.
4. Внесок В. Вундта у розвиток психології як науки.

1. Загальна характеристика психології ХІХ ст..

Перша половина ХІХ ст. характеризується подальшим розвитком психологічних ідей у межах філософії. Провідні позиції, як і в попередньому столітті, посідала асоціативна психологія, предмет якої – свідомість був визнаний багатьма вченими. У класичних теоріях асоціанізму (Т. Браун, Дж. Мілль), що з'явилися на початку ХІХ ст., зміст свідомості розглядався як комплекс відчуттів і уявлень, об'єднаних за законами асоціацій. Однак, починаючи з 30-х років ХІХ ст., під впливом теорії позитивізму почали здійснюватися спроби перегляду основних положень про предмет і метод асоціативної психології. Це призвело до створення таких оригінальних концепцій як «ментальна хімія» Дж. С. Мілля, асоціативний еволюціонізм Г. Спенсера і теорія про творчі асоціації О. Бена. Для того, щоб залишатися незалежною і об'єктивною (позитивною) наукою, від психології вимагалось переглянути основні методологічні принципи дослідження і, головне, відшукати точний і об'єктивний метод вивчення душевного життя, не гірший за методи природничих наук. Досягнення німецьких психологів попереднього століття, а саме: ідеї раціоналізму, ствердження активного характеру всіх пізнавальних процесів, що визначається вродженою активністю душі, мали продовження в концепціях науковців ХІХ ст. Найбільшу розповсюдженість у психології отримали ідеї І. Канта, пов'язані з відокремленням знання про душу від інших наук про природу, аналізом

трьох основних здібностей людини (пізнання, почуттів і волі), проблем темпераменту, характеру і моральності. Впродовж другої половини XIX ст. різні науковці (Дж. С. Мілль, Г. Спенсер, І. Ф. Гербарт, В. Вундт) пропонували свої варіанти побудови психології. Спільною в наукових колах була ідея щодо важливості перегляду предмета психології і пошуку нового методу. Все більше вчених наголошували на тому, що інтроспекція не може залишатися основним способом дослідження, оскільки він позбавлений достовірності і всезагальності. Критикуючи інтроспекцію, І. Кант писав про неможливість перевірити її дані математикою. О. Конт підкреслював, що абсурдно думати, ніби дух може бути розділений на дві половини, з яких одна спостерігає за іншою. Не меш важливим був і той факт, що самоспостереження могло вважатися достовірним лише у випадку, якщо психіка обмежувалася сферою свідомості. Але вже в середині XIX ст. все більше науковців, особливо в Німеччині, слідом за Лейбніцем, приходили до висновку про існування не лише свідомих, а й несвідомих явищ. Вивчення психіки дітей і тварин також засвідчило неможливість використання самоспостереження, а отже доводило, що даний метод не може бути основним у психологічному дослідженні. Так, поступово психології довелося не лише навчитися використовувати спостереження за іншими, а що найголовніше – розробити новий, об'єктивний спосіб вивчення душевного життя. З середини XIX ст. з'являється багато наукових розробок таких методів, серед яких: метод логіки, запропонований Дж. Міллем, метод спроб і помилок О. Бена, метод генетичного спостереження І. М. Сеченова, і, нарешті, експериментальний метод В. Вундта.

Ч. Дарвіна, яка сприяла переорієнтації психологічної науки в напрямі природознавства. Споконвічний зв'язок з філософією також не міг допомогти психології у вирішенні її проблем, оскільки наука, що буквально тлумачиться як «любов до мудрості», на той час сама переживала методологічну кризу і критикувалася представниками позитивізму. У той самий 162 час природознавство, яке активно розвивалося (біологія, фізіологія), давало

психології знаряддя у боротьбі за об'єктивність знання, допомагало сформувати експериментальний підхід до психічного.

Важливою та необхідною умовою для розвитку природничо-наукових концепцій було те, що в середині XIX ст. самі природничі науки досягли такого рівня розвитку, що їх результати могли бути активно сприйняті й іншими науковими дисциплінами. У таких сферах, як нервово-м'язова фізіологія, фізіологія органів відчуттів, анатомія і фізіологія головного мозку, фізична оптика та акустика, астрономія та біологія, психіатрія та неврологія були отримані результати, які дозволяли більш об'єктивно підійти до дослідження психічних явищ. Все це стало одночасно і передумовою, і основою формування експериментальних розділів психології; сприяло підвищенню об'єктивності та доказовості психологічних досліджень, перетворенню психології на самостійну сферу експериментального наукового знання зі своїм предметом, сукупністю методів і проблематикою.

2. Розвиток асоціативної психології в XIX ст

Джон Стюарт Мілль (1806-1873) – відомий британський філософ, економіст і політичний діяч. Існує думка, що він є найбільш видатним англійським філософом XIX ст.

Джон Стюарт рано звик аналізувати свої власні переживання і був переконаний, що ніхто не може йому допомогти. Він розмірковував так: всі наші моральні якості суть результат асоціації; ми любимо ті речі, які зазвичай приносять нам задоволення, не любимо того, що приносить страждання. Задача виховання полягає в тому, щоб створити в душі дитини тверді та міцні асоціації між задоволенням та поведінкою, спрямованою на благо людству, асоціацією ж страждання – з протилежним способом думок. Доволі скептично вчений ставився до всіх реформаторських планів: що ж будуть робити люди, чим вони наповнять своє життя, коли ціль буде досягнута і боротьба за краще завершиться перемогою? Чи варто боротися з вадами і недоліками в сучасному суспільстві, коли успіх приведе

за собою смуток і пересичення життям? Як досягнути того, щоб люди були щасливі тими буденними подіями, які складають головний зміст життя кожної людини? Допоки не буде вирішено це питання, нічого й думати про соціальну реформу. Він був переконаний в тому, що соціальна наука не може мати самостійного характеру і що закони соціальних явищ можливо відкрити лише тоді, коли ми зрозуміємо явища, які відбуваються в душі окремої людини.

Піддав критиці позицію щодо питання про пасивність людського розуму, який діє лише під впливом зовнішніх стимулів. На думку Джона Стюарта, розум відіграє активну роль у виробленні асоціативних ідей.

Олександр Бен (1818-1903) – шотландський філософ, психолог і педагог. Він є автором таких праць: «Відчуття та інтелект» (1855), «Емоції та воля» (1859) та ін. Вчений послідовно проводив курс на зближення психології з фізіологією.

Бен доводив, що асоціативна психологія має розглядати не лише асоціації, що існують в свідомості індивіда, а й ті, що знаходяться в основі його поведінки. В своїх працях вчений прагнув якомога тісніше пов'язати психічні процеси з тілесною організацією (що було не дуже звичним на той час). Бен вважав, що не лише мозок, а й вся «тілесна система», хоча й різною мірою, пов'язана з психічними функціями. Відак, шляхом вивчення органів відчуттів і органів можна проникнути в сутність мозку, зрозуміти особливості його роботи. Він рішуче відстоював теорію «психофізичного паралелізму», початок розробки якої був покладений Лейбніцем. Однак Бен розглядав даний підхід не як відособлення душі від тіла, а як утвердження їх нероздільності. Науковець приділяв увагу рівням психічної діяльності (рефлексам, інстинктам, навичкам), безпосередній зв'язок яких із тілесною будовою є очевидним. Значне місце в загальній будові психофізичної діяльності відводив м'язовій системі.

Тлумачення рушійних сил поведінки Беном відбувалося в суперечці з причинною тенденцією у фізіології та психології, де головним механізмом поведінки ще з часів Декарта вважався рефлекс. Бен протиставив рефлексу спонтанну дію, що стала однією з важливих категорій в його концепції. На думку вченого, спонтанними є такі дії, для виникнення яких прямих фізичних дій недостатньо. Принципом спонтанних дій він пояснював вироблення навички. Вихідними для неї є невпорядковані випадкові рухи людини, з яких обираються і закріплюються в результаті повторення ті, що призвели до успіху. Бену належать ідеї про спонтанну активність нервової системи, прояви якої закріплюються тоді, коли супроводжуються відчуттям задоволення. Він наголошував на тому, що асоціації не можуть утворюватися без наявності особливої активності розуму, яка неоднакова у різних людей. Бен визнавав існування так званих творчих асоціацій, що пояснюють виникнення нових продуктів, які неможливо пояснити просто сумою отриманих у досвіді відчуттів.

Спираючись на положення еволюційної теорії Дарвіна, Бен звертав увагу на фактори, які зумовлюють перехід від інстинктивної поведінки до вольової, що керується людським розумом. Науковець доводив, що як природа, пробуючи і помиляючись, обирає найпродуктивніші види, так і людина здійснює перехід від неусвідомлюваної та спонтанної поведінки до розумної та вольової не відразу, а поступово. Людина за допомогою методу спроб і помилок знаходить найбільш продуктивні й доцільні форми реакції на певні події і предмети навколишнього світу, які й закріплюються у формі навички або вольової, розумної дії. Так, у психології з'явилася модель спроб і помилок, яка в подальшому була покладена американськими психологами в основу об'єктивного дослідження поведінки.

Герберт Спенсер (1820-1903) – англійський філософ і соціолог, один із засновників позитивізму. В його теорії переплітаються впливи позитивізму, асоціанізму та еволюційного підходу.

Спенсер здійснив спробу переглянути предмет психології, визначивши його як співвідношення зовнішніх і внутрішніх форм, асоціації між ними. Тим самим він розширив сферу психічного, включивши до неї не лише асоціації в полі свідомості, а й ті асоціативні зв'язки, що пов'язують свідомість із зовнішнім світом (думка-думка, об'єкт – думка).

Спенсер наголошував на специфіці психологічного дослідження, говорячи про унікальність психології як єдиної науки, що вивчає зв'язок внутрішнього і зовнішнього, на той час, як інші дисципліни зосереджені або на зовнішньому плані (хімія, фізика), або на внутрішньому (фізіологія, філософія). Розглядав людину в контексті соціального буття, психіка впливає на буття, і буття на психіку. Також науковець наполягав на існуванні об'єктивної психології, що вивчає будову мозку, і суб'єктивної, спрямованої на вивчення станів душі.

Наукові пошуки Спенсера сприяли появі нового підходу до детермінації психіки – біологічного, що змінював механістичне пояснення. Психіка, на думку вченого, являє собою механізм адаптації до середовища. Крім того, вона закономірно виникає на певному етапі еволюції в той момент, коли життєві умови ускладнюються настільки, що пристосуватися до них без адекватного відображення не видається можливим. То ж, психіка людини – це вищий ступінь розвитку, який з'являється не відразу, а поступово з ускладненням умов життя і діяльності живих істот. На думку вченого, вихідна форма психічного життя – відчуття розвилосся від подразливості, потім з'явилися інші форми психіки, за допомогою яких організм пристосовується до середовища: відчуття, почуття, пам'ять, розум існують у свідомості; рефлекс, інстинкт, навичка, воля реалізуються у поведінці. Спенсер стверджує: головне значення розуму полягає в тому, що він позбавлений обмежень, притаманних нижчим формам психіки, а тому сприяє найбільш адекватному пристосуванню індивіда до середовища. Дана ідея про зв'язок психіки, переважно інтелекту з адаптацією, стала провідною для психології на початку ХХ ст. Спенсер розповсюдив закони еволюції як на

психіку, так і на соціальне життя. Він стверджував, що людина повинна пристосовуватися не лише до природи, а й до соціального оточення, тому її психіка розвивається разом із суспільством. Вчений одним з перших порівняв психологію дикуна і сучасної людини і зробив висновок про те, що у сучасної людини сильніше розвинуте мислення, на відміну від дикунів, у яких більше розвинуте сприйняття.

Найчастіше повторювані асоціації не зникають, а зміцнюються в мозку людини і передаються в спадок, таким чином, «свідомість не є чистим аркушем, а має заздалегідь готові асоціації». Ці вроджені асоціації і визначають відмінність між мозком європейця і туземця, різницю в свідомості різних народів.

3. Становлення експериментальної психології: дослідження Г.Т. Фехнера, Е. Г. Вебера, Г. Гельмгольца.

Психофізик Фехнер виходив з переконання, що тіло й душа являють собою два роди проявів однієї і тієї ж основної сутності. Заслугою Фехнера є те, що він увів у психологію чуттєвого пізнання поняття порогу відчуття. Запозичивши сам термін порогу в Гербарта, який говорив про поріг свідомості, Фехнер застосував його по відношенню до відчуттів. Перші експерименти вченого показали відмінність між відчуттями залежно від початкового параметра подразників, які їх викликають.

Фехнер ретельно розробив техніку експериментальних досліджень, спрямованих на визначення порогів відчуттів, які б дозволяли встановити ледве помітну відмінність між відчуттями. Вчений використовував спеціально розроблені методи вимірювання: метод ледве помітних змін, метод постійного стимулу та ін.). Фехнер відкрив ефект температурної адаптації, виокремив три види шкіряних відчуттів: відчуття тиску, або дотику, температурні відчуття, відчуття локалізації.

Ернст Генріх Вебер (1795-1878) – німецький психофізіолог, анатом, брат фізика Вільгельма Вебера. Використовуючи спеціально розроблений

прилад – екстезіометр (або циркуль Вебера), дослідник експериментально дослідив відчуття дотику і встановив, що шкіра людини наділена різною чутливістю до локалізації дотику.

Вебер дослідив здатність розрізняти вагу за м'язовими відчуттями. Він виявив, що учасники експерименту точніше розрізняють відмінність у вазі вантажів, коли піднімають їх самі, отримуючи м'язові відчуття через кисті рук, 177 плечі та передпліччя, ніж коли вантаж вкладають їм у руки.

Герман Людвіг Фердинанд фон Гельмгольц (1821-1894) – німецький фізик, фізіолог, дослідник, який здійснив низку видатних відкриттів. І хоча психологія посідала лише третій рядок в списку його наукових інтересів, він фактично поклав початок психофізіології.

На той час існувала думка, що швидкість перебігу нервового імпульсу є «невимірною» (надзвичайно великою, миттєвою). У 1852 році Гельмгольц виміряв швидкість проходження нервового імпульсу і вважається першим дослідником, який це зробив. Він фіксував моменти збудження рухливого нерву м'яза кінцівки жаби і наступної м'язової реакції. За допомогою спеціально винайденого для цього дослідження приладу (кінографу) Гельмгольц експериментував з нервами різної довжини і визначав часову різницю між моментом стимуляції нерва поряд із м'язом і періодом м'язової реакції. Після цього він робив те саме, але вже стимулюючи нерв в іншому місці, далі від м'яза. Ці дослідження дозволили йому визначити швидкість проходження нервового імпульсу, яка в середньому дорівнювала 90 футів/сек. Фут – британська та американська міра довжини: 1 фут – 0,3048 м.

Центральне місце в експериментальних дослідженнях Гельмгольца посідали питання психофізіології зору та слуху. До вивчення фізіології зору він приступив майже відразу після своїх відомих дослідів щодо вимірювання швидкості проведення нервового збудження. Під час досліджень з фізіологічної оптики він винайшов офтальмоскоп – прилад для дослідження сітківки ока. Гельмгольц вивчав зовнішні м'язи ока та механізми, за

допомогою яких внутрішні м'язи переміщують кришталик під час фіксування зору.

Учений бачив відмінність між відчуттями і сприйманням, вважаючи перші моментальною сенсорною інформацією, а сприймання – інформацією про минуле. На його думку, сприйняття впливає на відчуття: щось зникає, а щось додається до відчуттів у процесі сприйняття. Такий процес чуттєвої модифікації є «несвідомим умовиводом», що перебуває поза контролем людей, але здатний на них впливати.

Встановлені в експериментах численні факти демонстрували, що різноманітні перцептивні акти визначаються не лише характеристиками об'єкта, а й притаманній їм значній частині досвідних даних, які в стимулі безпосередньо не представлені (наприклад, ілюзії, константність сприймання неможливо вивести лише з властивостей зовнішніх предметів та їх відношень). Таким чином, Гельмгольц зробив висновок про існування внутрішнього додаткового фактору, або механізму, який впливає на те, де, як і якими ми бачимо зовнішні предмети. Цей фактор він називає «несвідомими умовиводами» (або набутий у досвіді шляхом багаторазового повторення асоціативний синтез сенсомоторних компонентів), які формулюються за зразком індуктивного умовиводу без участі свідомості. Висунута вченим гіпотеза стверджувала факт реального існування несвідомої частини психічних процесів, дія яких недоступна для інтроспекції, а тому їх виявлення можливе лише опосередковано, об'єктивним шляхом.

4. Внесок В. Вундта у розвиток психології як науки.

Вільгельм Вундт (1832-1920) – німецький вчений, який заснував у Лейпцигу першу в світі експериментальну лабораторію в 1879 році.

Предметом вивчення у Вундта була свідомість. В його науковій системі знайшли відображення всі теорії емпіризму та асоціанізму, що набули розвитку в ХІХ ст. Він вважав, що свідомість – явище складне і «першим кроком у вивченні будь-якого явища має бути повний опис... його складових

компонентів». На думку Вундта, психологія повинна мати справу з безпосереднім досвідом (таким, що позбавлений будь-яких інтерпретацій). А оскільки психологія, за Вундтом, – наука про досвід свідомості, то і метод психології повинен включати спостереження за власною свідомістю. Такий метод вчений назвав внутрішньою перцепцією.

Слід зазначити, що свідомість Вундт ототожнював із психікою і заперечував існування несвідомих психічних процесів. На його думку, «свідомість являє собою суму усвідомлюваних нами станів» тобто складається з окремих елементів (відчуттів, емоцій). Відчуттям, як елементам свідомості, притаманні такі властивості: модальність (зорові відчуття відрізняються від слухових), інтенсивність і тривалість. Відчуття і почуття виникають одночасно в процесі одного і того ж безпосереднього досвіду. Почуття неодмінно слідує за відчуттями. Будь-яким відчуттям відповідають ті чи інші почуття. Елементи свідомості об'єднуються між собою за законами асоціації, утворюючи уявлення, які відображають об'єктивну дійсність.

Відчуття і сприймання залежать від зовнішніх ситуацій, тому їх можна пояснити за допомогою асоціативного зв'язку; мислення ж не завжди залежить від зовнішньої ситуації, часто спонукається внутрішньою мотивацією, тому і механізм, що лежить в його основі, має бути іншим – апперцептивним. До речі, в його концепції апперцепція фактично ототожнювалася з увагою та волею, що покращують і регулюють діяльність людини. Так, в учінні про зв'язки знаходила підтвердження його концепція волюнтаризму.

Спрямована на внутрішній план психіки апперцепція відіграє роль уваги, допомагаючи перебігу вищих психічних функцій. Діяльність же людини регулюється апперцепцією, спрямованою на зовнішній план, у план поведінки, і ототожнюється Вундтом із волею. Так, поява теорії апперцепції ставила під сумнів всезагальність механізму асоціації і спонукала науковців шукати нові пояснюючі принципи для побудови психології. На думку

Вундта, вивчати мислення, а також інші вищі пізнавальні процеси за допомогою експерименту безглуздо. Тому для вивчення вищих психічних функцій і феноменів психічного розвитку людини Вундт пропонує використовувати інший метод – аналіз продуктів людського духу, до яких відносяться колективні результати взаємодії та спілкування людей (мова, міфи, звичаї, традиції, правові закони, мораль тощо). Ця частина психології отримала в роботах Вундта назву «психологія народів», яка протиставлялася ним індивідуальній експериментальній психології.